

Šlosar, Dušan

Substantivní kompozita skladu N-K-S

In: Šlosar, Dušan. *Česká kompozita diachronně*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1999, pp. 41-44

ISBN 8021020717

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123016>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

6. Substantivní kompozita skladu N-K-S

Praslovanská substantivní kompozita s předním členem numerálním se původně formou nelišila od kompozit s předním členem substantivním: v obou případech byl konektem zkrácený kmenotvorný vokál předního členu. U starých útvarů dochází někdy ke změně morfologické charakteristiky ve prospěch muž. o-kmenů.

Praslovanský název rostliny **devět-b-sil-ъ* (č. *devětsil*, rus. *девясил*, bulh. *девесил*) je opatřen změněnou morfologickou charakteristikou (*sil-a* → *~sil-ъ*), podobně je tomu u **tr-b-nog-ъ* (rus. csl. *треногъ* „trojnožka“, č. *trnož*). Téhož skladu je také stsl. *in-o-rog-ъ* a psl. **pol-ъ-nokt-ъ* (stč. *pólnoc*, rus. *полночь*, slovin. *polnoč*). Dalším vývojem zastřen je původní sklad složeniny **tr-b-peřstl-ik-ъ* „trpaslík“, doložené ovšem jen v češtině, a **tr-b-zqb-ъ* (čes. *strzub*). Původní bezsufixální kompozita pojmenovávají ve většině případů jinou substanci, než kterou vyjadřuje zadní člen složeniny, jde tedy o exocentrika.

Numerální přední člen se ještě na konci praslovanské epochy začal objevovat v genitivní podobě. To byla svébytná forma, neznámá tehdy u předních členů patřících jiným slovním druhům, a v této skutečnosti se začalo patrně odrážet vydělování číslovek jako samostatného slovního druhu. Prostě bezafixální složeniny tohoto typu jsou ve staré češtině poměrně řídké: vlastní jméno *Třídvory*, apelativní složeniny *čtyřkoles*, *pětidiel*, *pětiléto*, *pětilist*, *pětiprst*, *pětistrun*, *šestineděle*, *šestiměsto*, *desětistrun*... Autentický genitivní tvar má také přední člen složenin *pól*: *polukrůžek*, *polusvátník*, *poluverš*, *poluves*..., také v Klaretových výtvozech *poluden*, *polukrok*. Objevuje se i v duálové formě *polú-* podle deklinace číslovky *dva*: *polúčtvrt*, *polúdvór*, *polúgroš*...

Složenin tohoto typu s předním členem *dvú-*, *tří-*, *čtyř-* je poměrně málo proto, že těmto podobám předních členů ve staré češtině silně konkurují přední členy v podobě číslovek druhových *dvoj-*, *troj-//tré-*, *čtver(o)-*: *dvojhlas*, *dvojhod*, umělý Klaretův výtvar *dvojsřek*..., *trojpiesn*, *trojzvuk*..., *čtverokola*, *čtveronoh*, umělé výtvozy *čtverokút*, *čtverozpůsob*...

Podstatně více se přední členy v genitivní podobě uplatňují v rozvíjejících se staročeských kompozitech sufixálních: *dvúhlavec*, *dvúřčie*, *dvúženatec*..., *třínožka*, *třízubníčka*..., *čtyřlístec*, *čtyřočec*... I těmto sufixálním kompozitům silně konkurují složeniny s předními členy číslovek druhových jako: *dvělístec*, *dvojilístek // dvělístek*, *dvojmluvců*, *dvojnásoba*, *dvojnožec*..., *trénožka*, *trérož-*

ka, trojúhelník..., čtverocestie, čtverohranáč, čtverohranec, čtveroúhelník... Ojedinelou formu má složenina *čtvrtilietie*.

Číslovkového charakteru nabylo slovo *pól*; velmi početné staročeské kompozičně-derivační formace mají zřídka přední člen v autentické genitivní podobě *polu-*: *poludnie*, vl. jméno *Poluhlavec*, mnohem častěji je v podobě *polú-*, analogické genitivu číslovky *dvú-* (pochopitelně z principu párovosti). Zde se rozvinul početně obsazený specifický staročeský typ: *polúbečie, polúčtvrtcie // polúčtvrtie, polúdnie, polú dvoře, polúgrošie, polúhlavie, polúkopie, polúlánie, polúlesie, polúletie, polúlotie, polúmásie, polúmužie, polúnocie, polúpinatie, polúplátie, polúročie, polúsestrie, polústryšie, polútolašie, polútruhlé, polúvozie*, vl. jméno *Polúvsie*...

Obdobné sufixální odvozeniny s jiným numerálním předním členem jsou ve střední době ojedinelé: *šestineděltí* u Komenského, *trojcestí* doložené až u Dobrovského.

Sufixální typ *polú-* + *-ie* je charakteristický jen pro starší dobu; na jejím sklonku se totiž vývoj obrací jiným směrem: slovo *pól* (*puol* ...) se neustaluje v slovním druhu číslovek a chápe se opět jako substantivum. To se projevuje novým konexem tohoto předního členu: objevují se formace se substantivním konexem *-o-*: *polodnie, pololetie, poloobručie, polopintie*...

Slovo *mnoho* má ještě povahu jména, a proto vstupuje do kompozit s konexem *-o-*: *mnohohlas, mnohomluvenie, mnohomluvitel, mnohoobročník*... Stejně je tomu s předním členem *sto-*: *stohlávek, stoklasa, stonoh, stonožka, storytieřník*... Konekt *-o-* mívá většinou také přední člen *čtver-*: *čtverocestie, čtverohranáč, čtverokola, čtverokút, čtveronoh // čtvernoh, čtveroúhelník*... U ostatních číslovek ve funkci předního členu se konekt *-o-* objevuje ojedinelé, vždy jako konekt variantní: *pětohlas, pětoprsticě*.

Ve střední době se původně značně produktivní derivačně-kompoziční typ *polu-/polou-/polo-* + sufix *-í* (*polúpintí // polopintí*...) dostává do regrese, která vede nejen k ústupu jeho produktivity, ale i k zániku mnoha formací. U Komenského je doloženo jen *polubotí*, u Tomsy *polouvozí*, u Dobrovského *polobratří, polohlaví, polosestří* a *polosudí*, vedle už dříve uzuálního *pololetí*.

Svým způsobem charakteristický je stav kompozit s předním členem *polu-/polou-/polo-/púl-* ve slovníku Jungmannově. Podoba *polu-* je jen ve čtyřech kompozitech jako dubletní s *polou-*: *polubratří, polukruh, polulán* a *polouostrov*. Hesla s podobou *polou-* většinou citují starší autory: *polouboh* Komenského, *polubratří* Trojanskou kroniku, *polouhlaví* Rešela, *polouletí* Zuzanu Černínovou, *polouostří* Dobrovského a *polouvrattí* Bibli kralickou. Pouze *poloucestí* a *polouostrov* jsou od Zlobického a *poloufošna, poloukult* a *poloutolar* jsou doklady soudobé. Přední člen *polo-* tu má ovšem převahu dokladů: *polobratr, polobůh, poločlověk, polojitro, polohedvábí, polohlas, polohlaví, polohranol, polokoule, polokolí, polokostka, polokov, polokruh, pololán, polomuž, polooblouk, poloosa, polosoučet, polosukno, polovýspa*. Doklady *polokolí*

a *polosestří* jsou citace z Dobrovského, kdežto *polobratří* a *polovozí* jsou údajně z dobového úzu.

Ve střední době se opět začíná objevovat přední člen *půl-* bez konektu: *půlhodina*, *půlkočárek*, *půlostrov*, *půlrok* u Komenského, *půlzlatník* u Tomsy. Jungmannovy doklady kompozit s *půl-* jsou zřídka staré: kromě citací z Komenského je to *půlšlak* od Zuzany Černínové, *půlkníže* z r. 1693, *půlhák* // *polohák* od Prefáta. *Půlchod*, *půlkáně*, *půlkoule*, *půlkruh*, *půlměsíc*, *půlnebe*, *půlpán*, *půlsedlák*, *půlzejdlík* jsou u něho doklady soudobé. Podle Staročeského slovníku mají starší doklady jen *póllán* 1435, *pólpeniez* z 2. pol. 15. století, příjmení *Pólpán* 1496 (viz také Hauser 1972).

Jungmann podává svědectví o přechodném rozvoji typu se sufixem *-í*: *dvoudní*, *dvoukolí*, *dvouletí*, *dvouměsící*, *dvouročtí*, *dvouverší*; *tříhvězdí*, *trojcestí*; *čtveroletí*.

Obrozenským novem je opětne konstituování bezsufixálního typu skladu N-K-S, jehož substantivní zadní člen má změněnou morfologickou charakteristiku, a to pro potřeby terminologie: *čtyřhran*, *osmíhran*, *trojhran* a *čtyřstěn*, *mnohostěn*, *osmistěn*. Pojmenovávají, obdobně jako kompozita praslovanská, substance odlišné od zadního členu složeniny. Ojedinelou obrozenskou inovací jsou formace *prvohory*, *druhohory*, *třetihory*, *čtvrtohory*. Na rozdíl od typu předchozího však nemají v novočeských terminologických okruzích pokračování. Obrozenské substantivní složeniny s předním členem *tisíc-* nemají ještě ustálenou podobu konektu: *tisíciletí* // *tisícletí*, *tisícokvět* (Jungmann 1838, 4, 591).

V nové češtině bezsufixální složeniny s předními členy *polo-* a *půl-* jsou málokdy synonymy (jako *půlkruh* // *polokruh*, *půloblouk* // *poloblouk*, *půllán* // *pololán*). Složeniny obojího podtypu jsou produktivní, jejich význam je však většinou odlišný. Kompozita s předním členem *půl-* většinou vyjadřují, že jde o polovinu substance pojmenované zadním členem, např. *půlarch*, *půlhodina*, *půllitr*, *půlměsíc*, *půltucet*... (K těmto útvarům existují obdobné deriváty s předním členem *čtvrt-*: *čtvrthodina*, *čtvrtilitr*, *čvrtkruh*, *čvrtobrat*...) Kompozita s předním členem *polo-* vyjadřují častěji neúplnou platnost konstituujících rysů substance: *polokůže*, *poloostrov*, *polosamohláska*, *polosnění*, *polostín*, *polosvět*, *polosvit*, *pološero*, *polotovar*, *polovodič*...

V nové češtině znovu převažuje čistá kompozice nad kombinovaným postupem kompozičně-sufixačním: *dvouhodina*, *dvoukoruna*, *dvouhra*, *dvoutakt*..., častěji však *dvojarch* (// *dvouarch*), *dvojdomek*, *dvojhláska*, *dvojkřížek*, *dvojlom*, *dvojnásobek*, *dvojpádlo*, *dvojtečka*, *dvojpěv*... Významový rozdíl mezi složeninami s oběma podobami předního členu není, někdy jsou možná i synonyma: *dvouarch* // *dvojarch*... Častější podobě *dvoj-* se dává někdy přednost tam, kde je zjevný význam „dvojitý“ (*dvojkřížek*), kdežto *dvou-* mívá někdy spíš význam „skládající se ze dvou částí“ (*dvounažka*).

Přední člen *troj-* (*trojboj*, *trojdhoda*, *trojřad*, *trojskok*, *trojspolek*, *trojstup*, *trojzvuk*...) daleko převažuje nad *tří-* (*tříkoruna*...).

Podoba *čtyř-* je však převládající: *čtyřčlen, čtyřdohoda, čtyřhra, čtyřhran, čtyřstěn, čtyřtakt, čtyřúhelník...* Podoba *čtver(o)-* je řidká: *čtverozpěv*.

Příklady na další přední členy: *pětistovka, šestiválec, sedmikrása, osmistup, tisícikoruna...*

Přední člen *sto* mívá v nové češtině někdy podobu *sta-*, jestliže běží o vyjádření velkého množství: *staletí, stamiliony, statisíce*; běžná je podoba *sto-*.

Kombinovaný postup kompozičně-sufixační se uplatňuje v současnosti méně (nezahnujeme-li mezi jeho výsledky jednoznačné deriváty ze složených adjektiv jako *jednoaktovka, jednotřídka, dvouletka, obojživelník, trojnožka, čtvernožec, pětिलampovka...*). Například sem patří *dvojkolka, dvojveslice, dvojzubec, trojčíslicí, trojčlenka, trojkolka // tříkolka, trojstěžník, trojverší, čtyřúhelník, pětispřeží, šestinedělí, šestiveslice, sedmikráska, sedmihlásek, osmitaktí, tisíciletí...*

Novočeská kompozita sufixální (včetně typu se sufixem *-í*, např. *trojčíslicí*) pojmenovávají substance odlišné, mají tedy povahu exocentrik. Kompozita bezsufixální mají významy různé. Jednoznačnými exocentriky jsou nečetné terminologické prvky, jejichž zadní členy mají morfologickou charakteristiku změněnou ve prospěch maskulin (*čtyřhran, čtyřstěn...*). Náznak významové diferenciace existuje, jak už bylo naznačeno, u kompozit s předním členem *dvoj-* (většinou kompozita vnitřní) a *dvou-* (vnější). V ostatních případech nelze na základě pouhé formy bezsufixálního kompozita jeho význam jednoznačně určit.

Substantivní složeniny s numerálním komponentem byly tedy po celou historickou dobu velmi dynamickým souborem, který se zčásti sémanticky diferencoval.